

TÜRKÇEDE EDİLGEN ÇATI ÖZNELERİ ÜSTÜNE BİR ARAŞTIRMA

Bu yazıda Türkçedeki bir küme geçişli eylemin edilgen çatıda edimi gerçekleştiren özneyi (agens) nasıl belirttiği üstünde durulacaktır.

Türkçede edilgen çatıda edimi gerçekleştiren özne üstünde pek durulmaz, bu özne genellikle düşer. Yalnız bir küme geçişli eylemde durum biraz değişiktir¹. Bu kümeye giren eylemlerin hangileri olduğuna geçmeden ve gerçek özneyi edilgen çatıda nasıl verdiklerine bakmadan önce, Türkçede edilgen çatının nasıl kurulduğu ve bu çatıda özne - nesne ilişkisinin nasıl olduğu konusunda dilbilgicilerimizin neler dediklerini kısaca belirtmek istiyorum.

Tahir Nejat Gencan'ın tanımına göre günümüz Türkçesinde özneleri, yapılan işin etkisine uğrayan eylemler edilgen çatılıdır². "Türkçede bütün eylemler, aslında etken çatılıdır. Edilgenler etkenlerden eklerle türemiştir. Edilgen eylem türetmeye yarayan ekler ikidir: *-il*, *-(i)n*."³ Yine Gencan'a göre edilgen çatı yalnız geçişli eylemlerden kurulmaz, geçişsiz eylemler de edilgen çatıya çevrilebilir. Geçişli eylemle kurulan bir tümce edilgen çatıya çevrilirken genellikle özne (yani edimi gerçekleştiren -agens-) düşer, etken çatının nesnesiyse edilgen çatıda dilbilgisel özne (edimi gerçekleştiren değil) durumuna geçer. Yani edilgen çatıdaki dilbilgisel özne edimi gerçekleştiren (agens) değildir.

Etken : Çocuk kapıyı açtı.

Edilgen : Kapı açıldı.

1) Bu eylemlerin saptanması için Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü taranmıştır.

2) Gencan, Tahir Nejat : *Dilbilgisi*, İstanbul, 1975, s. 306.

3) Gencan, T.N., *a.g.y.* s. 306.

Gerekirse edilgen eylemin gerçek öznesi *tarafından, dolayısıyla, etkisiyle...* sözcüklerinin tamamlayıcısı olarak tümceye girer ve bu söz öbeği yüklemün belirteci olur :

“Çalığışu, Reşat Nuri Güntekin tarafından yazılmıştır.”⁴ Aynı tümce etken çatıda şöyledir : Çalığışu’nu Reşat Nuri Güntekin yazmıştır. Reşat Nuri Güntekin iki çatıda da edimi gerçekleştiren gerçek özne (agens) durumundadır. Yine Gencan’a göre “edilgen eylemin gerçek öznesi *-ce* ekini alarak belirteç olur :

... Buna kurulca karar verildi.”⁵ Kurul karar verme ediminin gerçek öznesidir. Geçişsiz eylemler edilgenleşirken “gene özneler düşer; yerini tutacak nesne bulunmadığı için : Geçişsiz - edilgen eylemlerin tümcelerinde özne bulunmaz ve bunların ancak üçüncü tekil kişileri kullanılır. Bunları tek kişili eylemler saymak gerekir :

Bataklıklar geçildikten sonra, tekrar sürülmüş tarlalara gelinir.

İNCE MEMET (Yaşar Kemal)

..... Özne bilinmiyorsa, ya da söylenmek istenmiyorsa edilgen çatılı eylemler kullanılır.”⁶.

Türkçenin genel eğilimi geçişli eylemlerden kurulan edilgen çatılarda edimi gerçekleştiren gerçek özneyi söylememek yolundadır. İstenirse gerçek özneyi belirtme yolları vardır : *tarafından, dolayısıyla, -ce* eki gibi öğelerle bu yapılabilir, ama yaygın olan edilgen kullanım, edimin üstünde gerçekleştiği nesneyi vurgulamak, nesnenin başına gelenleri açıklamak eğilimindedir. Edilgen çatıda edimi kimin yaptığından çok, nesneye ne olduğu önemlidir:

Etken : (a) Ben Ayşe’yi gördüm.

Edilgen : (b) Ayşe görüldü.

Edilgen : (c) Ayşe benim tarafımdan görüldü.

Edilgen : (d) Ayşe bence görüldü.

4) Gencan, T.N., *a.g.y.* s. 306.

5), 6) Gencan, T.N., *a.g.y.*, s. 307.

(c) biçem açısından kulağa pek hoş gelmemekle birlikte, çok gerekliyse kullanılır; ama Türkçe bu durumda, özellikle gündelik konuşmada,

Ayşe'yi ben gördüm. tümcesini üstün tutar. (d) ise neredeyse yanlış kullanım alanına girmekte,

Bence Ayşe görüldü. tümcesinin anlamıyla karışmaktadır.

Örnekleri çoğaltırsak (c) ve (d) deki yapının tüm geçişli eylemlerin dönüşebileceği dizgesel bir tutarlılık göstermediğini saptarız.

Muharrem Ergin de edilgen çatının *-n* ve *-l* ekleriyle kurulduğunu anlattıktan sonra "pasiflik ve meçhul eki geçişli fiillere de, geçişsiz fiillere de getirilmektedir. Bu ek geçişsiz yani olma ifade eden fiillerden meçhul fiiller yapar. Meçhul fiiller fail istemeyen, çekim sırasında faili olmayan, gösterdiği hareketin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan fiillerdir. ... Geçişsiz fiillerden meçhul fiiller yapan bu ek geçişli fiillerden de pasif fiiller yapar. ... Bu fiiller fail isterler, bu fiillerde fail vardır. Fakat bu fail pasiftir. Pasiflik ekinin getirildiği geçişli fiilin gösterdiği harekete maruz kalır."⁷ Ergin *tarafından* ile geçişli eylemlerin edilgen çatısı arasındaki ilişkiden söz etmemektedir. *-ce* eki için verdiği bilgide de bu ekin edilgen eylemin asıl öznesini gösteren adlara takılabileceği yoktur. Demek ki Ergin için, geçerli eylemlerin edilgen çatılarında edimi gerçekleştiren özne bir sorun yaratmamaktadır, başka türlü yorumlarsak bu özne yok gibidir. Aslında Ergin haksız da sayılmaz; çünkü yukarda da belirttiğim gibi Türkçede bu özneyi belirtme eğilimi güçlü değildir. Yine Ergin'e göre "fail yalnız meçhul fiilli cümlelerde bulunmaz."⁸ Burada söz konusu olan, geçişsiz eylemlerle kurulan edilgen çatı olsa gerek.

Oya Adalı, eylemde dönüştürme ardıklarını sıralarken edilgen ardıkları olarak *-ül-* ve *-n-* eklerini göstermektedir: "Edilgenlik ardılı eylemle kullanılan kişi ardılının bağlantısını öznenen nesneye çevirir. Böylece, çekirdek tümcenin öznesi dönüşmüş tümcede ortadan kalkarken özne görünümüne giren nesne belirsizle-

7) Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1962, s. 194 f.

8) Ergin, M., *a.g.y.*, s. 377.

şir.”⁹ Adalı, etken çatının edilgene dönüşümünü gösteren çizimde, etken çatılı eylemin nesnesinin edilgen çatıda aldığı durumu belirtmiş, ancak etken çatılı eylemin öznesinin edilgen çatıda ne olduğuna hiç değinmemiştir. Yalnız dipnotu vererek, etken çatı nesnesinin edilgen çatıda sözde özne olduğunu, edimi gerçekleştiren asıl öznenin ise Banguoğlu ve Hatipoğlu tarafından gramerce kimse, mantıkça kimse ya da örtülü özne diye adlandırıldığını vurgulamıştır. Bu öznenin tümleş arkasında yer alabileceği de aynı dipnotunda belirtilmektedir.¹⁰

Kısacası, dilbilimcilerimizin çoğu edilgen çatıda gerçek öznenin kim (ne) olduğu, nasıl belirtildiği üstünde fazlaca durmaktadırlar. Bunda da haklıdır, çünkü Türkçenin kendi de (bilimsel yazılar ve basın/yayındaki haber sunuş biçimleri dışında) gündelik konuşmalarda *tarafından* ve *-ce* ekiyle özne belirtme eğiliminde değildir.

En başta da değindiğim gibi, Türkçede bu kurala uymayan bir küme eylem vardır. Bu eylemler geçişlidir. Etken çatıdan edilgen çatıya geçişte bütün öteki eylemler gibi *-l* ve *-n* ardılı alırlar. Etken çatıda *i-* çekimli adlardan nesne kullanırlar. Yalnız edilgen çatılarında gerçek özneleri düşmez, *e-* çekimli bir ad olarak korunur. Bunların bir bölümünde edilgen çatıda anlam kayması da görülür. Bir bölümündeysen hem *-l* hem *-n* ardılıyla edilgen çatıya geçiş vardır, ancak *-l* yerine *-n* kullanılması da anlam kaymasına yol açar. Bu anlam kayması edilgenlik/dönüştürülme ayrımı olarak açıklanabilirse de, bu açıklamanın yeterli olmadığı hemen ortaya çıkar. Nedenine gelince, dönüştürülme gösteren *-n ekli* eylemlerde etken çatıyla dönüştürülme çatısı arasında özne - nesne ilişkisi daha başkadır. Gerçek dönüştürme çatıda özne nesneye eşittir ya da özne, bazan da nesne, düşer. Bunlardaysa düşme olmadığı gibi, özne nesneye eşit değildir.

(1) a) *yakmak* : geçişli/etken/*i-*çekimli nesne alır.

Ayşe evi yaktı.

Ayşe : özne / ev-i : nesne

9), 10) Adalı, Oya, *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Ankara, 1979, s. 53.

b) *yakılmak* : edilgen

Ev (Ayşe tarafından) yakıldı.

Ev : dilbilgisel (sözde) özne, etken tümcenin nesnesi.

(Ayşe tarafından) : Ayşe : gerçek, edimi gerçekleştiren özne; edilgen yapıda düşebilir.

c) *yakmak* : geçişli/etken/i-çekimli nesne alır; a) örneğine göre anlam kayması.

Ayşe Hasan'ı yaktı.

Bu tümce ilk bakışta a) örneğindeki tümceyle aynı yapıda gibi görülüyor. Nitekim *yakmak* eylemini a) örneğindeki *yakmak*'la aynı anlamda düşünebiliriz : Ayşe, Hasan'ı gerçekten yakmış olabilir; bu bir kaza, güderek cinayet girişimi olabilir. Ne ki, burada bir anlam kayması, soyut anlamda bir yakma da varolabilir : Ayşe Hasan'ı şu ya da bu biçimde 'mahvetmiştir'; Ayşe, Hasan'ı 'kendine aşık etmiştir'. Üstelik bu aşk, oldukça güçlü, Hasan'ın istemini aşan, belki de onu mahvedebilecek bir aşktır. Bu ikinci anlamı, c) tümcesinin gerçek anlamı sayarsak, edilgen çatıyı b) deki gibi kuramayacağımızı görürüz :

d) Hasan, Ayşe'ye yandı.

yanmak : edilgen

Hasan : dilbilgisel özne, etken tümcenin nesnesi

Ayşe'ye : Ayşe : edimi gerçekleştiren özne (agens).

Demek ki yakmak eyleminin anlam ayrımı taşıyan iki çeşit edilgen çatısı var. Bu iki biçim birbirinin yerine geçemiyor :

* Hasan, Ayşe'ye yakıldı.

* Ev Ayşe'ye yakıldı.

* Hasan Ayşe tarafından yandı.

* Ev Ayşe tarafından yandı. tümcelerinin tümü yanlıştır.

Ayrıca :

* Ev Ayşe'ye yandı. tümcesi de yanlıştır.

Ne ki :

e) Ev yandı.

f) Hasan yandı. tümceleri kurulabilir. Bu tümcelerde *yanmak* eylemi dönüşlülük çatısındadır.

Ayrıca *yanmak* eyleminin c) ve d) deki anlamı taşıması ancak yanan varlığın canlı olması koşuluyla gerçekleşir : Hasan bütün bu olup bitenler-e yanabilir, ama bir ev bütün bu olup bitenler-e yanamaz.

Özetlersek : *yakmak* eylemi *yakılmak* ve *yanmak* olmak üzere iki türlü edilgenlik çatısı kuruyor (başka birisi yakıyor). Bir de kendi kendine yanmak olarak dönüşlülük çatısı kurabiliyor. İlginç olan yanmak ediminin duygusal alanda ve canlı bir varlık üstünde gerçekleşmesi durumunda buna yol açan gerçek öznenin (agens) düşmemesi ve e-çekimi alması.

Yakmak - yanmak etken - edilgen ikilisinin başka benzerleri de var. Bu benzerlik etken çatıda edimi gerçekleştiren gerçek öznenin edilgen çatıda düşmeyip e-çekimiyle aktarılmasında görülüyor. Bu özelliği gösteren eylemleri tek tek inceleyerek bir dizge tutarlığına varıp varamayacağımıza bakalım.

(2) a) *vurmak* : geçişli/etken/i-çekimli nesne ve e-çekimli yönelme tümleci alabilir.

Adam baltayı taşa vurdu.

Adam : özne/baltayı : i-çekimli nesne / taşa : e-çekimli yönelme tümleci.

b) *vurulmak* : edilgen

Balta (adam tarafından) taşa vuruldu.

Balta : dilbilgisel özne, etken tümcenin nesnesi.

(adam tarafından) : Adam : edimi gerçekleştiren özne, edilgen çatıda düşebilir.

taş-a : etken çatıda da, edilgen çatıda da yönelme tümleci. vurmak/vurulmak etken - edilgen ikilisi her iki çatıda da e-çekimli bir tümleş alabiliyor; bu e-çekimli ad iki çatıda da geçtiğinden ve etken çatıda özne olmadığından konumuz dışında. Örnekleri çoğaltabiliriz : zincire vurmak, yokuşa vurmak gibi. Aynı eylem den-çekimli tümleş de alabiliyor : onikiden vurmak, caneviden vurulmak gibi. Ne ki, vurmak/vurulmak ikilisinin duygusal alana kayan bir de yananlamı var :

- c) *vurmak* : geçişli/etken/i-çekimli nesne alır, duygusal açıdan etkilemek anlamında.
Ayşe, Hasan'ı (kalbinden) vurdu. (Silahla değil)
- d) Hasan, Ayşe'ye vuruldu.

Ayşe burada taş-a tümlecinden değişik bir görev yüklenmektedir. Etken tümcenin yönelme tümleci değil (taş-a örneğinde olduğu gibi) öznesidir. Edilgen tümcede de edimi gerçekleştirendir. Ne ki bu örneğe anlamsal açıdan yaklaştığımızda olay biraz daha karmaşıklaşır : Aşık olmak anlamındaki *vurulmak*, yukardaki *yanmak* örneğindeki gibi, güçlü, vazgeçilmez bir duyguyu yansıtmaktadır. Bu duyguyu duyan kişi açısından neredeyse istem dışıdır. Hasan'ı vuran Ayşe olabileceği gibi, Hasan'ı Ayşe'ye vuran doğaüstü, Hasan'ın istemini aşan bir güç de olabilir. Böyle düşünsek de, dilbilgisel olgular açısından, Ayşe ile taş etken tümcedeki işlevleri yönünden incelendiklerinde örtüşmemektedirler, anlamsal yönden birbirlerinin yerine geçemedikleri gibi, dilbilgisel yönden de bir dizi (paradigma) oluşturmazlar. Edilgen tümcedeki çekim benzerliği, etken çatıya dönüldüğünde ortadan kalkmaktadır. *vurmak/vurulmak* ikilisi c) ve d) tümcelerindeki anlamıyla kullanıldığında tümleşlik alanlarından birini (e-çekimlisini) yitirmektedir. Edilgen çatıda beliren e-çekimli ad, a) ve b) örneğindeki e-çekimli tümleşten değişik bir işlev yüklenmektedir, bunun kanıtını da etken tümcedeki yapı sağlamaktadır.

- (3) a) *kesmek* : geçişli/etken/i-çekimli nesne alır.

Ayşe ekmeği kesti.

- b) *kesilmek* : edilgen

Ekmek (Ayşe tarafından) kesildi.

c) *kesmek* : yananlam : (argo) etkilemek, kendini beğendirmek.

Ayşe, Hasan'ı kesti.

d) Hasan, Ayşe'ye kesildi. Anlam ayrımının dilbilgisel yapıyı nasıl etkilediğini görmek için, şöyle bir tümce kurabiliriz :

* Ekmek Ayşe'ye kesildi. Bu tümce yanlıştır.

Yakmak/yanmak, vurmak/vurulmak ikililerinde olduğu gibi, burada da edilgen çatıya dönüşte anlam kayması ortaya çıkıyor ve etken çatıdaki özne edilgen çatıda e-çekimli ada dönüşüyor. Anlam kayması yine soyutlama ve duygusal alana geçme yönünde. Kesmek/kesilmek ikilisinde ayrıca argo niteliği ağır basıyor.

Bu incelediğimiz üç eylemde de gerçek öznelerin edilgen çatıda e-çekimiyle verilmesinin yanı sıra, etken tümce nesnesinin her zaman, etken tümce öznesinin de çoğunlukla canlı olduğu ve anlamsal açıdan —bir tarafın ağır bastığı— duygusal bir alışverişin öne çıktığı dikkatimizi çekiyor. Bu üç edilgen çatıda da (yanmak, vurulmak, kesilmek) aşık olmak, beğenmek anlamı, başka bir deyişle duygusal alanda bir etkilenme söz konusu.

Örnek vermeyi sürdürelim :

(4) a) *tutmak*.

Ayşe, Hasan'ı (elinden) tuttu.

b) Hasan, Ayşe'ye tutuldu.

Edilgen çatıya geçilince, somuttan soyuta bir anlam kayması görülüyor. *Tutulmak* çeşitli anlamlara gelebiliyor, bizi ilgilendiren, duygusal alandaki tutulma.

Hasan, Ayşe tarafından tutuldu.

Hasan, Ayşe'ye tutuldu.

Bu iki tümce arasında anlam ayrımı var.

Bir de,

Hasan yağmura tutuldu. örneği var. Buradaki tutulma duygusal olmamakla birlikte, dilbilgisel açıdan 'Hasan, Ayşe'ye tutuldu' tümcesine benziyor; Hasan'ı yakalayan (gerçek özne) yağmur!

Aynı biçimde doğa olaylarına yakalanmak anlamına gelen kapılmakta da e-çekimli gerçek özne görüyoruz :

(5) *kapmak/kapılmak.*

Edilgen çatıda anlam kaymalarıyla :

a) Hasan sel sularına kapıldı.

b) Hasan, Ayşe'ye kapıldı.

Ancak; 4) b) ve 5) b) tümcelerinde duygusal yön ağır basıyor ve bu anlam edilgen çatıda ... *tarafından* kurgusuyla verilemiyor. Doğa olaylarıyla, bir insana tutulmak, kapılmak arasında ortak bir yön de söz konusu : İki de tutulan kişinin istemini aşar nitelikte!

Duygusal alanın bir dereceye kadar geri itildiği, ancak etkilenenin açık bir biçimde bir tarafın üstünlüğüyle sonuçlandığı bir eylem kümesi daha var. Bu eylemler de benzer dilbilgisel özellikler gösteriyor. Şu ayrımla : Bunlarda ... *tarafından* kurgusuyla, e-çekimli kurgu arasında (edilgen çatıda) anlam ayrımı yok ya da az. Yalnız bazılarında edilgen ardı, seçilen edilgen kurgunun niteliğine göre değişiyor (anlam ayrımı az olmak koşuluyla). Bu eylemler, saptayabildiğimiz kadarıyla, şunlar :

(6) *yenmek/yenilmek.*

a) Galatasaray Fenerbahçe'yi yendi.

b) Fenerbahçe Galatasaray'a yenildi. (... *tarafından* kurgusu hemen hemen hiç kullanılmıyor.)

İki tümcede de gerçek özne Galatasaray.

(7) *yakalamak/yakalanmak.*

a) Polis hırsızı yakaladı.

b) Hırsız polise (polis tarafından) yakalandı.

Gerçek özne : polis.

(8) *enselemek/enselenmek* (argo)

a) Müdür okul kaçaklarını enseledi.

b) Okul kaçakları müdüre (müdür tarafından) enselendi.

Gerçek özne : müdür.

(9) *yutmak/yutulmak* (argo : kumarda)

a) Hasan ilâcı yuttu. b) İlâç Hasan tarafından yutuldu.

*c) İlâç Hasan'a yutuldu. Yanlış! d) Mustafa Hasan'a (Hasan tarafından) yutuldu. Anlam kayması var!

Etken çatı bu anlamda daha az kullanılıyor. Gerçek özne : Hasan.

(10) *aldatmak/aldatılmak - aldanmak.*

a) Hasan Mustafa'yı aldattı.

b) Mustafa, Hasan tarafından aldatıldı.

c) Mustafa, Hasan'a aldandı. Anlam kayması : c) örneğinde Mustafa'nın aldanmadaki kendi kusur payı daha büyük, dönüşlü çatıya daha yakın.

Gerçek özne : Hasan.

(11) *kandırmak/kandırılmak - kanmak.*

a) Hasan, Mustafa'yı kandırdı.

b) Mustafa, Hasan tarafından kandırıldı.

c) Mustafa, Hasan'a kandı. Anlam kayması: 10) c) örneği gibi.

Gerçek özne : Hasan.

Duygusal etkinin ilk saptadığımız beş eyleme oranla daha az olduğu ve açıkça olumsuz bir nitelik taşıdığı bir öbek eylem daha var. Bunlar da edilgen çatıya dönüşte e-çekimli ad alarak gerçek özneyi gösteriyor :

(12) *kırmak/kırılmak.*

- a) Ayşe tabağı kırdı.
- b) Tabak (Ayşe tarafından) kırıldı.
- c) Ayşe, Hasan'ı kırdı.
- d) Hasan, Ayşe'ye kırıldı.
- *e) Tabak Ayşe'ye kırıldı. Yanlış!

(13) *üzmek/üzülmek*

- a) Ayşe, Hasan'ı üzdü.
- b) Hasan, Ayşe'ye üzüldü. Edilgen yapı anlam bağımsızlığı gösteriyor.
- c) Hasan, Ayşe tarafından üzüldü. Bu kurgu hemen hemen hiç kullanılmadığı gibi b) ve c) kurguları aynı anlama gelmiyor. Hasan, Ayşe'nin başına gelen bir şeye de üzülmüş olabilir, Ayşe'nin gerçek özne oluşu kuşkuludur. Ama :
- a) Bu olay Hasan'ı üzdü.
- b) Hasan bu olaya üzüldü. Bu olay gerçek özne olabilir. Yine de *üzülmek* eylemi edilgen çatıdaki biçimiyle etken çatıya göre oldukça bağımsız.

(14) *sıkmak/sıkılmak.*

- a) Ayşe, Hasan'ı sıkıyor.
- b) Hasan, Ayşe'ye sıkılıyor. ... tarafından kurgusu kullanılmıyor. *Sıkılmak* edilgen eylemi (*üzülmek* gibi) bağımsızlık kazanıyor. b) biçimi için a) biçiminin tam bir dönüşümü denemez.

(15) *bozmak/bozulmak.*

- a) Ayşe, Hasan'ı bozdu. (küçük düşürdü anlamında)
- b) Hasan, Ayşe'ye bozuldu. (sinirlendi anlamında) Edilgen çatıda argo niteliği var. Etken ve edilgen çatı arasında tam bir anlam birliği yok. Yine de b) örneğinde Ayşe gerçek

özne. Çünkü etken çatıda *e-çekimli* bir yönelme tümleci yok. Edilgen bozulmak eylemi bağımsızlaşıyor.

(16) *burmak/burulmak*. Edilgen *burulmak* eylemi “kırılmak” anlamında. Etken çatıya göre anlam bağımsızlaşması var: Hasan, Ayşe’ye buruldu.

(17) *sarmak/sarılmak*.

- a) Bu iş Hasan’ı sardı.
- b) Hasan bu işe (dört elle) sarıldı. Edilgen çatıda bağımsızlaşma var. Ayrıca bu eylemde olumsuzluk niteliği görülüyor.

(18) *görmek/görülmek - görünmek*.

- a) Ayşe, Hasan’ı gördü.
- b) Hasan (Ayşe tarafından) görüldü.

c) Hasan, Ayşe’ye görüldü. Bu tümcede dönüşlülük çatısı da söz konusu olabilir. Ama gören (yani gerçek özne) kuşkusuz Ayşe’dir. Yalnız Ayşe’nin kendisini görmesinde Hasan’ın da bilinçli bir payı var. *Görünmek* eylemi ne tam edilgen, ne de tam dönüşlü. Dönüşlü olmayışı, Hasan’ın eylemin hem öznesi hem nesnesi olmayışından kaynaklanıyor. Edilgen çatı için açıkça *görülmek* biçimi yeğleniyor. *Görünmek* kendi başına, bağımsız bir eylem niteliğinde de olabilir. Bu eylem anlamsal açıdan da yukarıdaki öbeklere girmiyor. Ama edilgen çatının öznesizliğine ya da bağımsızlaşmasına iyi bir örnek oluşturuyor.

Görmek/görülmek - görünmek örneğinden yola çıkarak, saydığımız bütün eylemlerde edilgen çatıdaki *e-çekimli* adın gerçek özne mi, yoksa etken yapısından bağımsızlaşan eylemin kendine açtığı yeni bir tümleş alanı mı olduğu sorusunu da sorabiliriz.

Bu saydığımız eylemlerin tümünde ortak olan nokta, edilgen çatıda gerçek özneyi *e-çekimiyle* verebilmeleri. Ancak bunların bir bölümü ... *tarafından* kurgusunu da kullanabiliyor ve bu kurgu *e-çekimli* kurguyla örtüşüyor (anlam açısından). Bunlar: *yenmek/yenilmek*; *yakalamak/yakalanmak*; *enselemek/enselenmek*;

yutmak/yutulmak (kumarda); *aldatmak/aldatılmak - aldanmak* (seçilen kurguya göre ardıl değişimle birlikte anlam ayrımı hemen hemen yok); *kandırmak/kandırılmak - kanmak* (seçilen kurguya göre ardıl değişiyor, anlam ayrımı yok gibi). Bu beş eylemde de etken çatı öznesi ve nesnesi çoğunlukla canlı. Nesne kesinlikle canlı, özne bazı durumlarda canlı olmasa bile, ya bir canlının yol açtığı bir olgu, ya devingenlik içeren bir ad ya da bir süreç (doğa olaylarını da devingenlik gösteren, süreç niteliği taşıyan adlar dizisine katıyorum). Bunlarda ... *tarafından* kurgusuyla yapılan edilgen çatıyla *e-çekimi*yle yapılan edilgen çatı arasında geniş anlam ayrımları yok, bazıları tam örtüşüyor. Yine anlamsal olarak baktığımızda hepsinde bir boy ölçüşme ve yenik düşme niteliği var. Yenik düşen etken çatının nesnesi, ancak bu yenik düşmede nesnenin beceriksizliği, akılsızlığı, yeteneksizliği gibi kendinden kaynaklanan nedenler var. Etken tümce nesnesinin bilinçsizlik payı arttıkça dönüşlü çatıya benzeşme eğilimi çoğalıyor. *Aldanmak* ve *kanmak* etken çatı nesnesini neredeyse mazur gösteriyor. Bunlar etken çatının tam bir dönüşmesi olmayabilir, oysa *yenmek*, *yakalamak*, *enselemek*, *yutmak*'ta iki tarafın boy ölçüşmesi daha açık. Yapılan anlamsal yorum kuşkusuz tehlikeli; nesnellikten de uzaklaşabilir. Onun için bu beş eylem *yenmek/yenilmek* kümesi olarak tanımlanabilir ancak. Bu kümede bir boy ölçüşme söz konusu, ... *tarafından* kurgusuyla *e-çekimli* kurgu edilgen çatıda anlam ayrımı getiriyor. Ayrıca (*yutmak/yutulmak* dışında) bu eylemlerin hepsi tek anlamlı.

Geri kalan eylemleri yine anlamsal açıdan iki kümeye ayırabiliriz: *Yanmak*, *vurulmak*, *tutulmak*, *kapılmak*, *kesilmek* eylemlerinden oluşan ilk kümedeki eylemlerin hepsinin yananları var. Bunlar duygusal ve soyutlamalı nitelikte. Anlamda duygusal etkilenme öne çıkınca, edilgen yapıda ... *tarafından* kurgusu düşüyor ve yerini *e-çekimli* gerçek özne alıyor. İki yapı anlamdaş değil. Etken tümce nesnesi her zaman canlı, duygu yetisinin canlılara özgü olduğu düşünülürse bu durum doğal. Bir başka ilgi çekiçi nokta, bu eylemlerin beğenme (aşık olma) kerteleri başlığı altında toplayabileceğimiz bir dizi oluşturmaları. Bu beğenmede beğenen kişinin istemini aşan bir özellik var, sanki doğaüstü bir güç onu bu beğenmeye, tutkuya zorluyor. Yani etken tümce nesnesi sanki doğaüstü bir gücün etkisi altında. Bu beğenme acı ve-

ren, kurtuluşu olmayan bir durum (özellikle : *Vurulmak, yanmak*). Aslında bu kümede de etken tümce nesnesinin bir yenilgisi, üstelik pek de kurtuluşu, çıkışı olmayan bir yenilgisi söz konusu. Yukarıda incelediğimiz ilk öbekte karşılaştırırsak buradaki yenilginin baştan verilmiş bir yenilgi olduğunu, eşit koşullarda bir boy ölçüşme olmadığını görürüz. Etken tümce nesnesinin istemini aşan bu kümede ... *tarafından* kurgusu tümünden düşmektedir.

Üçüncü kümede anlamsal dizi başlığı acı duyma olabilir. Bu acı duymada kırgınlık ve öfke payı da vardır: *Üzülmek, sıkılmak, kırılmak, burulmak, bozulmak*. Ancak burada da acı duyan, öfkelenen kişinin (canlı etken tümce nesnesi!) duygusal etkilenmesi görülüyor. Bu eylemlerde duygusal etkilenme söz konusu olduğunda ötekilerde olduğu gibi *e-çekimli edilgen kurguya* gidilmektedir. ... *tarafından* kurgusuyla yapılan edilgen çatıda anlam ayrımı vardır. Ne ki bu öbekteki duygusal etkilenme öteki öbektlerdeki duygusal (ve somut) etkilenmelere oranla daha hafiftir, geçici olabilir, zamanla üstesinden gelinebilir. Yine de bir canlının başka bir canlıya ya da sürece (geçici bile olsa) duygusal yenilgisi söz konusudur.

Bu açıklamalarla, yenilgideki (etkilenmedeki) yoğunluk kertelelerinin etken çatıdaki nesnenin istemine bağlı olup olmama açısından yeniden sıralanabileceğini görüyoruz. 1) Etken çatıdaki nesnenin istemini aşan yoğunluktaki etkilenmeler (beğenme öbeği); 2) Nesnenin becerisi oranında özneyle nesne arasındaki çarpışmanın eşit değerli varlıklar arasında bir çarpışma gibi olduğu kimi somut etkilenmeler (etken çatıdaki nesne sonunda yenilse bile - aklını kullansa aldanmayabilir, yakalanmayabilir) (yenme öbeği) (nitekim bu öbekte somut alan ağır basmakta, iki edilgen çatı arasındaki anlam kayması büyük ölçüde yitmektedir, yazgı aradan çıkmakta, yerini bir ölçüde de olsa dünya işlerine bırakmaktadır); 3) etken çatı nesnesi açısından aşılabilir olan, daha hafif olumsuz etkilenme (acı duyma, kırgınlık öbeği).

Üç öbekte de "yenilgi" kavramı vardır; ancak kerteleler değişmektedir. Yalnız bu yorumlarda anlamsal yaklaşım ağırlık taşımakta, dilbilgisel işlevlerin incelenmesi geride kalmaktadır. Bu açıdan, Türkçenin yenilme kavramı çerçevesinde gerçek özneyi edilgen çatıda *e-çekimiyle* verdiğini ileri sürmek biraz acelecilik

olur. Ancak anlamsal açıdan tutarlı bir dizge oluşturup oluşturmadıkları bir yana bırakılsa bile, bu eylemlerin edilgen çatıda bazı özellikler gösterdikleri bir gerçektir. Ne ki, Türkçede edilgenlikle dönüşlülük arasında yakın bağlar bulunmaktadır. Dönüşlülük ve edilgenlikte "kendiliğindenlik" eğilimi ağır basmaktadır, ama bu kendiliğindenlik her zaman anlamın tümünü vermeye yetmemektedir. Ayrıca edilgen çatıya geçen eylemlerin etken çatılarına oranla büyük çapta dilbilgisel ve anlamsal bağımsızlık kazandıkları da bir gerçektir. Bağımsızlık kazanan edilgen eylem kendi anlamı ve gereksinmeleri sonucu etken çatıda sahip olmadığı yeni tümleçlik alanlar açabilir. Edilgen çatıda yer alan *e-çekimli* adın anlamsal işlevi ne olursa olsun, bunun aynı eylemin etken çatıda sahip olmadığı yeni bir tümleçlik alan oluşturduğu görülmektedir. Türkçede *oldurgan* çatıda da işi gerçekten yapan öznenin *e-çekimi*yle verildiği görülür. Eylemin *oldurgan* çatıda yeni tümleçlik alan kazanması Türkçede yaygın bir olgudur. Ayşe bu işi Hasan'a yaptırdı, tümcesinde işi gerçekten yapan Hasan'dır ve *e-çekimindedir*.

Türkçede *e-çekiminin* işlevleri gerek dilbilgisel, gerek anlamsal açıdan üstünde durulması gereken bir konudur. Bu yazı bu alanla ilgili bazı soruları dile getirmeyi amaçlamıştır.

F. ÜLKEN

RÉSUMÉ

Il est possible, en turc, de transformer une phrase active dont le verbe est transitif, en une phrase passive, en faisant subir au sujet et à l'objet de la phrase de sortie quelques changements : l'objet de la phrase active (c'est-à-dire l'agent de l'action) se met à l'ablatif dans la phrase passive ou bien prend la désinence —*ce*. Or le trait caractéristique du turc est d'éviter, presque toujours, l'emploi de l'agent dans la phrase passive.

L'auteur de cet article, relève pourtant que certains verbes ne se soumettent pas à cette règle. Elle signale que, en compulsant le lexique de la Société de la langue turque elle a relevé 18 verbes transitifs qui, employés au passif, exigent un nom d'agent au datif et non pas à l'ablatif. Si l'on transforme ces phrases passives en des phrases actives, sans altérer leur sens, on constate que le complément au datif devient le sujet de la phrase ac-

tive. Quelques-uns de ces verbes admettent, en plus, deux constructions, l'une avec l'ablatif et l'autre avec le datif. Seulement les deux phrases ainsi obtenues présentent des sens différents.

F.Ü. se demande, vu la ressemblance morphologique du passif et du réflexif en turc, s'il s'agit, vraiment, dans ces cas, d'une construction passive et non pas d'une construction réfléchie. D'autre part, ces verbes expriment tous, à des degrés divers, le mécontentement d'être vaincu, même si le vainqueur... n'est que l'amour.
